

Ն Տ Դ 941 (479. 243)
Գ Մ Դ 63. 3 (2Ն) 43
Բ 706

Գրականագիտություն

ՐԱՖՖՈՒ «ԽԱՄՍԱՅԻ ՄԵԼԻՔՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ» ԵՐԿԻ ԿԵՐՊԱՐՆԵՐԻ ՆԱՄԱԿԱՐԳԸ

Զինաիրա ԲԱԼԱՅԱՆ, Սիլվա ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Բանալի բառեր. Աշխատանքի նրկրորդ գլուխը, 18-19-րդ դարեր, Արփիար Արփիարյան, «Խամսայի մելիքությունները», հայ հնդիակ, Րաֆֆի, տաղանդավոր պատմաբան, ժամանակի, Մովսես Խորենացի, հաղթանակ, կռիվ, ազգային գաղափարախոսություն:

Ключевые слова: Вторая глава работы, 18-19 веков, А. Арпиарян, “Меликства Хамсы”, армянский автор, Раффи, талантливый историк, романист, Мовсес Хоренаци, победа, война, национальная идеология.

Key words: The third chapter, 18-19th, A. Arpiaryan, «Melikates of Khamsa», Armenian author, Raffi, talented historian, novelist, Movses Khorenatsi, victory, war, national ideology

3. Балаян, С. Хачатрян

СИСТЕМА ОБРАЗОВ ПРОИЗВЕДЕНИЯ РАФФИ «МЕЛИКСТВА ХАМСЫ»

Исследование, на наш взгляд, ценно новой мыслью в арменоведении и арцаховедении, так как, как и «История Армении» Мовсеса Хоренаци, так и исторические исследования “Меликства Хамсы” Раффи для армянского народа и для армян Арцаха особенно получают учебно-научную, историческую, литературную большую значимость.

Мы полностью исследовали, представляя основную направленность данной работы Раффи и отмечая политические причины распада Меликст Хамсы, используя систему революции.

Научные тезисы актуальны и современны и доказываются научно.

Z. Balayan, S. Khachatryan

THE SYSTEM OF IMAGES OF RAFFI'S WORK «MELIK'S KINGDOM OF KHAMSA»

Hereby, the importance of the goal of our research is the specific expression of Armenological study, since Raffi's «Melikates of Khamsa», like «Armenian History» of our venerable historian Movses Khorenatsi, acquires immense literary, historical, scientific and classical value for Armenian people and the Armenians of Artsakh.

The study was newly analyzed by Raffi as regards the ideological orientation of the book and the political causes of decline of melikdoms of Khamsa.

The thesis is actual and might be proved scientifically.

Ուսումնասիրության նպատակադրումը, մեր կարծիքով, արժեւորվում է որպէս հայագիտական-արցախագիտական մտքի նորովի դրսևորում, քանի որ, ինչպէս պահմահայր Մովսես Խորենացու «Նայոց պատմություն» նրկասիրությունը, այնպէս էլ Րաֆֆու «Խամսայի մելիքությունները» պատմական ուսումնասիրությունը հայ ժողովրդի, արցախահայության համար դասագրքային ու գիտական, պատմական, գրական մեծ արժեք է ստանում:

Աշխատանքն ամբողջությամբ նորովի քննել ենք վերագնահատման միջոցով՝ մեկնելով Րաֆֆու այդ երկի գաղափարախոսական հիմնական ուղղվածությունը եւ նշելով Խամսայի մելիքությունների կործանման քաղաքական դրդապատճառները:

Գիտադրույթը հրատապ ու արդիական հնչողություն ունի եւ ապացուցելի է գիտականորեն:

«Մտածող եւ գեղագետ Րաֆֆին,- գրում է ակադեմիկոս Ս. Սարինյանը,- նոր մակարդակ տվեց հայ ազատագրական գաղափարաբանությանը, ստեղծեց նրա գիտությունը՝ դիտելով այն ոչ իբրև սոսկ քաղաքական աշխարհայացք, այլ որպէս բնության, պատմության, դիցաբանության, կենսաբանության...մի վերին արարչություն»¹:

Գրողը հայոց նոր պատմության համար նյութեր հավաքելով, սկսելով շարադրել «Խամսայի մելիքությունները», Արցախի մելիքական տների մասին տալիս է նախնական, կարճատև տեղեկություններ, որոնց զուգահեռ գծվում ու վիպական երանգներ են ստանում մելիքների կերպարների բնութագրումները, որոնք նաև պատմության կրողներն են:

¹ Սարինյան Ս., Նայոց ազգային գաղափարաբանություն, Երևան, «Զանգակ-97» հրատարակչություն, էջ 53:

Գյուլիստանի Մելիք Բեգլարյանների ծագման մասին խոսելով Րաֆֆին ներկայացնում է նրանց տոհմի հիմնադիր, Նիժ գավառից գաղթած առաջին գաղթական Աբովին, որին թուրքերը կոչում էին «Ղարա-Յուզբաշի» (սև հարյուրապետ): Վերջինիս անվան հետ է կապված մի հետաքրքիր, վիպական երանգներով շաղախված պատմություն: Հայրենիքում Նիժ գյուղում, լինելով ժողովրդի կառավարիչ, որոշ հանգամանքներից ելնելով, հեռանում է դեպի Ղարաբաղ, Թարթառ գետի ձախ ափերի մոտ, Թալիշ գյուղից փոքր ինչ հեռու վրաններ գարկում՝ փորձելով անհայտության մեջ մնալ: Ավագակները հանկարծակի մոտենալով սև հարյուրապետի դաշտում արածող գրաստներին՝ զոդանում են անասունները: Վրանից դուրս եկած հարյուրապետն ու մի քանի երիտասարդներ հետապնդում են ավագակներին, գերում նրանց:

Ավագակներին փնտրում էին Բարդայի խանի մարդիկ: Սակայն սև հարյուրապետի մոտ հայտնվում են ձիավորներ՝ խանի անունից պահանջելով ավագակներին, այս կերպ փորձելով խանի մոտ իրենց հերոս ձեռագնել, որպեսզի պարզեն նրան: Խանը հրամայում է գլխատել ավագակներին, իսկ բռնողներին՝ պարզուտաբերել: Ավագակապետը վրդովմունքով ասում է խանին. «Պատժեցեք մեզ, որպես ձեր կամքն է, որովհետև մենք քո երկրները ավերակ դարձրինք, բայց մի անպատվեցեք մեզ, այդ ողորմելի մարդիկների չկատարած քաջությունները վարձատրելով, իբրև թե դրանք են եղել մեզ հաղթողները...»¹:

Խանը, պարզելով խաբեությունը, կանչում է հարյուրապետին, փորձում պարզուտաբերել նրան, բայց Աբովը հրաժարվում է որևէ պարգև վերցնել իր մատուցած ծառայության փոխարեն, միայն խնդրում է, որ իրեն, որպես գաղթականի, բնակության տեղ տա: Բարդայի խանը, որպես մշտական սեփականություն, նրան տալիս է Թալիշը՝ Գյուլիստանի գավառում, հռոնկա վանքի մոտ: Հարյուրապետը վախճանվել է 1632 թ.:

Այսօր, Հայոց պատմական Թալիշի ու թալիշցիների գոյության կռվաններն են դրվել հարցականի տակ ու հարցի լուծման սթափ քաղաքական մակարդակներով մոտենում է պահանջվում: Պատմությունը կրկնվում է, պատմության դասերը՝ ահագանգում. չպետք է մոռանալ դասուցյալ սրի մասին:

Սև Աբովին հաջորդած երեց որդուն՝ Մելիք Բեգլար **1-ին**, Րաֆֆին վիպական գույներով է բնութագրում՝ իբրև արժանավոր որդի, ով «իր նախնիքների քաջասիրության հետ ունի և խելք: Նա հիմքը դրեց Գյուլիստանի մելիքների իշխանությանը և տիրապետելով նոր երկրներ, ավելի ընդարձակեց իր իշխանությունը»², - եւ տեղային տիրապետողից խլեց Վերին շենը, Ներքին շենը, Էրբլջը, Գյուլիստան բերդը: Նորոգելով բերդը՝ դարձրեց իր անմատչելի ամրոցը:

Րաֆֆին սուկ փաստի՝ ճշմարտության արձանագրողը չէ: Նա լավ է հասկանում պատմության դասերը, պատմության փիլիսոփայությունը, բայց, միաժամանակ ձգտում է պատմական փաստերը ուսուցողական ու գեղարվեստական գունեղ շերտերով ներկայացնել, կերպարներին տալ ներքին հոգեբանական լարվածություն, խորը զգացմունքայնություն, քնարական շարժ: Առաջին պլանում հեղինակը պատմական իրականության «նատուրալ» փաստողն է, երկրորդ դեպքում՝ ոգին հայտնաբերողը:

Մելիք Բեգլար **1-ի** երեց որդին կրեց պապի անունը՝ Աբով: Ոտքից վնասված էր, դրա համար ստացել էր կաղ Աբով անունը:

Րաֆֆին, միաժամանակ բնութագրելով ժամանակի ոգու ու նրա տիրապետող պահանջները, հասարակության կազմույթն ու նրա բարոյական նկարագիրը, իր հերոսներին նույնպես նրա օրգանիզմի մի մասնիկն է ներկայացնում, պատմական կերպարների բնավորության գծերին հաղորդում ոգեղեն ու կենսական շունչ, վիպական-քնարական երանգներ:

Գրողը ներքին համակրություն ունի իր հերոսների նկատմամբ, նրանց բնավորության մեջ գնահատում է ժամանակի ոգուն համահունչ ու նաև բնածին քաջությունը: Թշնամին միմիայն երկյուղում էր երկրի տիրապետողների քաջությունից եւ հետագա օրինակներում կոտանենք, թե ինչպես է նա փորձում խորամանկությամբ շրջանցել քաջարի մելիքներին, նրանց դավելով, միմյանց դեմ լարելով. «Կաղ Աբովը, - գրում է Րաֆֆին, - իր անպարտելի քաջագործություններով շատ նման էր իր պապին՝ սև Աբովին: Հափշտակությունը, ավարառությունը և հանդուգն ասպտակությունները նրա ժամանակներում երկրների իշխողների համար ոչ միայն անբարոյականություն չէին համարվում, այլ ընդունվում էին որպես քաջագնական արժանավորություններ, որոնց անպատճառ պետք է ունենար

¹ Րաֆֆի, Խամսայի մելիքությունները, Եժ, տասը հատորով, տասներորդ հատոր, Երևան, Հայպետհրատ, 1959 (այսուհետև՝ Րաֆֆի, Խամսայի մելիքությունները), էջ 170:
² Նույն տեղում, էջ 170:

երկրի իշխողը, իր շրջակա թշնամիներին երկյուղի մեջ պահելու համար: Այդ հատկություններից գուրկ չէր կաղ Աբովը»¹:

Այուժնուային հնտաքրքիր բացահայտումներ է տալիս Ռաֆֆին կաղ Աբովի կերպարային զարգացումներում: Վերջինս իր արշավանքների ընթացքում Գանձակի կողմերում՝ Գետաշենից բարձր Ղուլուսու գյուղի լեռնային լանջերին, հանդիպում է Մամադ-խանի օբաներին: Այնտեղ՝ հովիվների մոտ էր գտնվում խանի գեղեցկուհի աղջիկը՝ Ղամար Սոլթանը՝ իր քառասուն աղախիններով: Կաղ Աբովը հարձակման պահին տեսնում է վերջինիս, հափշտակվում նրա գեղեցկությամբ, մոռանում, որ պետք է ավարի ենթարկի Մամադ խանի հարուստ հոտերը և միայն առնանգում է վերջինիս դասերը: Կաղ Աբովը ևս գեղեցիկ երիտասարդ էր՝ մարմնապես ու ոգևպես միաձույլ համամասնությամբ՝ գումարած զարմանահրաշ քաջության գեներտիկ **կող-կրիչով**:

Պլ. Ջուրովի «Ղարաբաղի աստղագետի» կերպարային համակարգում նույնպես կա այդօրինակ մի դեպք: Մելիք Ջուլաշուրը ևս սիրում էր ջուանշիրցի Սալիհային: Վերջինիս քրիստոնյա է մկրտել տալիս, ամուսնանում հետը: Կաղ Աբովը, իր հափշտակած չքնաղագեղ ավարը բերելով Գյուլիստանի մոտ գտնվող Ամենափրկիչ վանքը, ևս քրիստոնյա է մկրտել տալիս ևս ամուսնանում նրա հետ:

Երկար կռիվներից հետո խանը հաշտվեց կաղ Աբովի հետ. իր ամբողջ հարստությունը կտակեց միակ ժառանգին՝ Ղամար Սոլթանին:

Ննտաքրքիր վիպական հյուսվածք է նաև կաղ Աբովի մահից (1728թ.) հետո պատանի որդու հետ կապված պատմությունը: Նրա որդին՝ մելիք Յուսուբը, անչափահաս էր: Երկրի կառավարումը հանձնվում է հորեղբորը՝ Թամրազին: Վերջինս փորձում է եղբոր իշխանությունը լիովին գավթել, նույնիսկ մահափորձ կատարել եղբորորդու հանդեպ:

Ատրպատականի վեզիր Միրզա Թահիրը շահ Սոլթան Նուսեինի հարկահաններից էր: Արքունի հարկերը հավաքելով՝ Դերբենդից հասնում է Գանձակի և Ղարաբաղի կողմերը: Մելիք Թամրազն իր տանը հարկահանին ընդունելով՝ փորձում է նրան շողորթթել և տեղեկացնում է եղբոր թողած մի հազվագյուտ գենքի՝ հրացանի մասին, որ պատանի Յուսուբի ձեռքում էր գտնվում: Պարսիկ հարկահանը խաբեությանբ Յուսուբից հոր գենքը վերցնում է՝ ասելով, թե այդ հրացանը շահի գանձարանին է վայել ոչ թե պատանուն:

Անչափ հուսահատ ևս արցունքախառն պատանին պատմում է մորը իր հետ պատահած տխուր պատմությունը:

Ղամար Սոլթանը խիստ հանդիմանում է որդուն՝ հոր ժառանգությունից մնացած միակ նվիրական հիշատակը ավարի տալու պատճառով, որը հիշատակ-վկան էր ամուսնու անպատմելի քաջության. «Քաջ հոր անարժան որդի,- խստությամբ ասում է մայրը,- լավ էր, որ քո սպանված դիակը ինձ մոտ բերնին, ևս ասեին, որ դու կովեցար, քո հոր հիշատակը չկորցնելու համար:

-Ես կվերադարձնեմ հորս հրացանը,- արցունքախառն ասում է որդին, մորից խնդրելով որոշ գումար գենքեր գնելու համար»²:

Մայրը իր գլխաշարի (բարբառով՝ չրխկի, պալի - Ջ. Բ.) ոսկիներից մի քանիսը տալիս է որդուն:

Պատանին հարագատ բարեկամ-ընկերների հետ հոր գենքը հետ առնելու որոշում է կայացնում, ևս պայմանավորվում են այն իրագործել՝ հարձակման նշանը՝ «ծրկրտ», դադարմանը՝ «մրկրտ» ազդանշանով: Նարկահանը, երբ մտնում է Թարթառ (Տրտու-Մայր գետ) գետի նեղ ձորի մեջ, պատանու արձակած հարձակման ազդանշանով ընկերներով թափվում են հարկահանի վրա: Յուսուբը իր ձեռքով կտրում է հարկահանի գլուխը, խլում հոր նվիրական հրացանը, խմբի մի մասը փախչում, մի մասը կոտորվում է:

Սա մի ամբողջ վիպական այուժնուային հարստություն է արձանագրում՝ իր ներկայացրած ֆաբուլատիկ ու կոմպոզիցիոն գծերով³:

Ռաֆֆին նույն էջում Յուսուբին մեկ մանկահասակ, մեկ երիտասարդ է անվանում գուցե փոխաբերական իմաստներով՝ ցույց տալու համար Յուսուբի անհավատալի ու առնական, առասպելական քաջությունը:

Յուսուբը ևս իր ընկերները հարկահանի ջորիների բեռների՝ պարսից արքունի հարկի ամբողջ ոսկին՝ հավաքված տարբեր գավառներից, ավար դարձրին: Յուսուբը ամրացավ Գյուլիստան բերդում, իր հետ տանելով հավաքված ամբողջ գանձը: Քանի որ Պարսկաստանում գահակալական խռովություններ էին ընթանում, ուստի պատանի Յուսուբի վարմունքը մատնվեց անուշադրության, մնաց անպատիժ:

¹ Նույն տեղում, էջ 171:

² Նույն տեղում, էջ 173:

³ Նույն տեղում, Ռաֆֆին նշում է. «Այդ հրացանը հետո Մելիք-Բեգլարյանների ժառանգները վաճառեցին 1000 ռուբլով գեներալ Երմոլովին, ևս նա ուղարկեց Ս. Պետերբուրգի Այուժնի պալատը», էջ 173:

Երիտասարդ Յուսուբը ոչ միայն հարստության տեր դարձավ, այլև իր հորեղբայր, անագնիվ ու անգույթ հոգաբարձու մելիք Թամրազին հալածեց, Ջրաբերդի մելիք Աթամի հետ դաշնակցեց ու մի քանի օրվա սաստիկ կռիվներից հետո հորեղբոր ամրոցը գրավեց, հրամայեց կախել նրան մի չինարի ծառից: Կա հետաքրքիր ավանդություն այդ մասին¹:

Իսկ մելիք Թամրազի որդին՝ Սարուխան բեկը, 1723թ. կազմված հայոց չորս գունդերի քաջ զորավանդներից մեկն էր հանդիսանում:

Ջրաբերդի մելիքներից Րաֆֆին հիշատակում է մելիք Իսրայելի որդի՝ մելիք Եսայուն, նրա եղբայրներ Ալլահ Ղուլի սուլթանին, մելիք Աթամին: Բոլորն էլ իրենց քաջությամբ, զորությամբ, իմաստությամբ փայլում են թե՛ որպես վիպական եւ թե՛ պատմական հերոսներ, ովքեր Րաֆֆու գրչի տակ կերպավորվել են բարձր հատկանիշներով, հոգեբանական ներքին հզոր շարժերով:

Նրանք բոլորն էլ միանման էին, վիպական հատկություններով զարգացող կերպարներ, Ղարաբաղի ոճրագործ խաների ու անմիաբանների դեմ պայքարողներ:

Մելիք Աթամի նստավայրը անմատչելի Ջրաբերդն էր:

Խաչենի Հասան Ջալալյան մելիքական տոհմի ներկայացուցիչները բազմաբերուն գործունեություն էին ծավալել: Այս տոհմից էին ընտրվում Գանձասարի վանքի կաթողիկոսները: Րաֆֆին բավականին խորությամբ է վիպականացրել Գանձասարի առաջնորդներին:

Հասան Ջալալյան իշխաններից Xv դարում նշանավոր էին երեք եղբայրներ՝ Երեմիա կաթողիկոսը, Վելիջան բեկ Երրորդը եւ Մուլքի բեկը: Վերջինիս երկու որդիներից երեցը մելիք Գրիգորն էր:

Րաֆֆին բնութագրում է նրան իբրև խելացի, ճարտարախոս, բազում քաջագործությունների հեղինակ: Վիպական գծերով հարուստ այս կերպարը հայտնի անձնավորություն էր, օսմանացիների եւ պարսիկների կողմից իր շեկության համար ստացել էր «սարի-մելիք»՝ «շեկ-մելիք» մականունը: Այս արհասիրտ արցախցին քաջության բազմաթիվ օրինակներ ցույց տալուց հետո հեռացավ աշխարհիկ կյանքից եւ մտավ Գանձասարի վանքը, ապա վարդապետ ձեռնադրվելով՝ հոգևոր ուղղությամբ եւս պսակեց իր անձը: Եղբայրը՝ մելիք Ալլահվերդին, վարեց Խաչենի իշխանությունը: Վերջինիս մահից հետո հաջորդեց որդին՝ Մելիք բեկը, որի ութ որդիներից էր Գանձասարի Հովհաննես կաթողիկոսը, ում Շուշիի բանտում մահաթույնով սպանեց ռյսերիմ Իբրահիմ խանը:

Գեղամա գավառի Մագրա գյուղում, Պարսից Շահ Աբաս մեծին հյուրընկալեց Գեղարքունիքի իշխող Մելիք Շահնագարը: Րաֆֆին վիպական պաթետիկ ոճով է բնութագրում վերջինիս, թվարկելով նրա ֆիզիկական եւ հոգևոր բարեմասնությունները, նրան դիտելով որպես հայոց ազգից՝ հավատքով քրիստոնյա, փառավոր ու հզոր ինքնակալ, ով, շահին վայել հյուրընկալություն կազմակերպելով, դարձավ Շահ Աբասի սիրելին, մտերիմն ու բարեկամը: Շահն իր կողմից նրան շքեղացրեց շահական ազնիվ ու պատվական զգեստներով, խալաթներ-նվերներ տալով՝ ավելի փառավորեց մելիքին, ապա գավառի մելիքության, իշխանության մեջ հաստատելով՝ այլ դաստակերտներ, գյուղեր ընծայեց թե՛ մելիքին, եւ թե՛ նրա եղբայրներին: Եւ ամենակարևորը՝ հաստատուն նոմոսով (հրովարտակ)՝ կնիքված արքայական կնիքով, Մելիք Շահնագարին ու նրա հետևորդներին հաստատեց ու անփոփոխ դարձրեց իրենց իշխանական ժառանգության մեջ:

1682 թ. Գեղարքունյաց երկիրը ավերակ դարձավ վրա հասած կովկասյան լեռնաբնակների փոթորկալի արշավանքներից, որի պատճառով Մելիք Շահնագարի որդին՝ մելիք Հուսեինը եւ նրա եղբորորդի (մելիք Միրզաբեկ) մելիք Բադին, Գեղամա եզերքը թողնելով, իրենց ժողովրդի մի մասով գաղթեցին Ղարաբաղի կողմերը՝ Վարանդայի Ավետարանոց գյուղը: Գյուղը շենացավ նրանց օրոք: Ամրակալվեց շրջապարիսպը, կուսանաց անապատը (շինված 1616թ.), Ս. Աստվածածին եկեղեցին (շինված 1651թ.), եւ գյուղը բերդի ձև ստացավ: Բերդում ամրոցներ հիմնեցին, որոնց կիսավեր ամրությունները ցայսօր կրում են իրենց վրա հնության գեղեցիկ շերտերը, կառուցումների ճարտարապետական ուրույն ոճավորումները, արվեստի չլամրող նրանգները:

1721թ. կովկասյան լեռնաբնակների ասպատակությունները դեպի Շաքի, Շիրվան, Գանձակ, Երասխ գետ նոր սարսափ բերեցին այդ երկրների ժողովուրդներին: Երբ նրանք մոտեցան Վարանդային, մելիք Բադին դիմադիր եղավ այդ հրոսակներին ու Վարանդան գերծ մնաց թշնամու ավերմունքից: Նմանատիպ անցքերը մելիք Բադուն սիրելի ու գովական դարձրին ժողովրդին: Այս կերպ իմացաբանական, ազգային բնատուր խառնվածքի, մտախառնվածքի ուրույն հատկանիշ, բարոյագիտական, հոգեբանական արժեք են ստանում Րաֆֆու հերոսները:

Նրա պատմավիպական ընդհանուր կոնցեպտում, շարադրանքի պատումներում հերոսները տիպականացված են՝ տիպական հանգամանքներում, կոմպոզիցիոն հարցադրումներում, ֆաբուլայի

¹ Տես նույն տեղում, Այդ չինարի հինավուրց ծառը մինչև այսօր էլ ցույց են տալիս Գյուլիստանի եւ Ջրաբերդի սահմանի վրա եւ կոչվում է «Լանլու չինար», որ նշանակում է արյունոտ չինարի, էջ 174:

բացահայտումներում, պյուժետային հետաքրքիր պարույրներում՝ ոճական նոր երանգներ նախանշելով «Լսամսայի մելիքություններին»:

Այս պարագայում, պատմական իրադարձությունների եւ վիպական հնարանքների ընդհանուր ֆոնին ուրվագծվում ու շոշոփելի են դառնում մելիքների գործունեության թե՛ շրջանակները, թե՛ կառուցողական ձիրքը, թե՛ ժողովրդի հետ հարաբերվելու, իշխելու համապատասխան կանոնակարգը, կուլտուրան, նրանց՝ հայրենիքի հանդեպ ունեցած պարտավորությունները կամ էլ երբեմնակի պարտազանցությունները, անմիաբանությունները, արյունահեղ ընդհարումները՝ գրողի գրչի տակ քննողաբար արժեւորվելով: Ինչպես, օրինակ. «Ղարաբաղի մելիքների ձգտումները, իրանց հայրենիքում մի անկախ հայկական իշխանություն հիմնելու վերաբերությամբ, նոր մտածություններ չէին»¹:

Րաֆֆին իր ապրած ժամանակաշրջանի իրադարձությունների իմաստն ըմբռնելու, քննելու տեսանկյունից պնդում եւ հարցադրում է հետևյալը. «Մեր նախնի գրողները ավելի փոյթաջան գտնվեցան մեզանից: Նրանք թողնցին մեզ իրանց ժամանակների պատմությունները: Իսկ մենք, տասնիններորդ դարու զավակներս, ի՞նչ պիտի թողնենք մեր ապագա սերունդին»²:

Արդի քաղաքական դաշտում թե՛ մելիքության ժամանակների պատմությունից պետք է դասեր առնել, թե՛ ներկայից. անցյալը եւ ներկան Արցախի պատմության տարբեր էջերն են հատկանշում՝ ուսանելի ապագա սերունդների համար, որը եւ գիտական աշխատանքի կարևոր հարցադրումներից մեկն է:

Այստեղից եզրահանգում ենք, որ գրողը, ներկայացնելով xvIII- xIx դդ. Արցախի մելիքների պատմությունը՝ իր հասարակական, մշակութային, քաղաքական, աշխարհագրական, ազգագրական, սոցիալական առանցքներով, շատ ուսանելի կողմեր է հատկանշում, ցույց տալիս արցախահայության տոհմիկ հոգեբանության ներքին սուզումները, գեներտիկ որակները, կողերը, աշխարհընկալման երանգները, բնավորության առանձնադիտվող կողմերը, ռազմական հանճարը, նպատակաուղղվածությունը:

Խոսելով հայրենիքում Արցախում, անկախ հայկական իշխանություն հիմնելու վերաբերյալ մելիքների ձգտումների եւ այս ուղղությամբ նրանց գործադրած ջանքերի մասին՝ Րաֆֆին ճիշտ եւ տեղին է բնութագրում Պետրոս I քաղաքական-դիվանագիտական պահվածքը, քաղաքական հոտառությունը, սուր ընկալողականության ու հայերի վերաբերյալ ունեցած կարծիքը, այդ ամենից բխող հեռագնա, շահադիտական նպատակը. «Մեծ կայսրի **արծվի աչքերը** իսկույն նախադիտեցին այս մեծ շահերը, որ նա կարող էր քաղել, ձեռք առնելով մի ճարպիկ առևտրական և միևնույն ժամանակ պատերազմող ժողովուրդ, որի հետ ծանոթ էր դեռ իր երիտասարդական հասակում»³:

Պետրոս Մեծը արտասահմանում գտնված ժամանակ, Հոլանդիայում ծանոթացավ մի Աբրո անունով գվյուռնիացի վաճառականի հետ, որին հետո հրավիրեց Ռուսաստանում առևտուր անելու:

Վիպական հետաքրքիր ու արժանահիշատակ կտոր է Արցախի գահերեց իշխան մելիք Ավանի գաղտնի կազմակերպած ժողովրդական ապստամբությունը (1733 թ.) Սարը Մուստաֆա փաշայի դեմ: Դա, անշուշտ, նաեւ **Արցախի մելիքների միաբանության ու հաղթության ապստամբությունն էր**, քանի որ Արցախի բոլոր մելիքները միաբանվեցին Մելիք Ավանի հետ:

Պարզ հետևություն. «գյուղ կանգնի, գերան կկոտրի» ժողովրդական ասացվածքը նման օրինակի դեպքում է ասված: Րաֆֆին Մելիք Ավանի ու Արցախի մյուս մելիքների ու հատկապես ժողովրդի կերպավորումով արժեւորում է ազգովի միաբան, միակամ լինելու, որոշված ծրագրով՝ թշնամուց ազատվելու ուխտին հավատարիմ մնալու, ազգը ազատագրված տեսնելու ռեալ հնարավորության փաստը, որը վիպական անգուգական օրինակ է հանդիսանում հայ ժողովրդի պատմության մեջ, եւ որը հետագայում կարող էին օգտագործել Ղարաբաղի խան կոչեցյալների՝ Փանահի, Իբրահիմի, Մեհտի Ղուլիի դեմ ճակատ ստեղծելով, նույնիսկ անհնարինը հնարավոր դարձնելու պատգամով, ուխտապահությամբ, բայց որն, ավաղ, տեղի չունեցավ:

Հայրենիքն այստեղ բացարձակն է, անտրոհելիին, բարձրագույն մարմինն ու գաղափարը, որը պետք է ընդունել որպես հայրերից մնացած միակ եւ բարձրագույն ավանդ. ոգեղեն խորհուրդ, ֆիզիկական, պատմական, միջական, իրական ու իրավական անպարտ, ճանաչելի օբյեկտ:

Սակայն, ինչպես տեսնում ենք, հետագա ժամանակներում XVIII-XIX դդ. Արցախի քաղաքական կյանքում՝ որպես էթնիկական տրվածք, քայքայիչ գործոն դարձավ անմիաբանությունը:

Րաֆֆին ցանկանում է մելիքությունների պատմությունից դասեր քաղել, մի կողմից ցույց տալ, որ մելիքների միաբանվելու դեպքում, թշնամին կարող է ջախջախիչ հարված ստանալ, մյուս կողմից, որ

¹ Նույն տեղում, էջ 180 :
² Նույն տեղում, էջ 388 :
³ Նույն տեղում, էջ 181 :

մելիքների անմիաբան լինելու դեպքում ներքին ու արտաքին թշնամին գլուխ կբարձրացնի, կավերի հայրենի երկիրը, կվերացնի հայրենիքի անկախությունը, մյուս կողմից, որ մելիքության ժամանակներում հայկական իշխանությունը կար ու պահպանվեց մինչև ներկա դարը, եւ կարելի է անպայմանորեն անցյալից դասեր առնելով՝ վերակենդանացնել հայոց կորսված ինքնիշխանությունը:

Րաֆֆին ակտիվ շրջադասության մեջ՝ պատմական փաստին զուգահեռ, ընդգծում է հերոսների հետապնդած նպատակները՝ քաղաքական կյանքի բացահայտումներում ներկայացնելով նաեւ նրանց կենցաղավարությունը, հարաբերությունների շղթան, միաբան ու անմիաբան լինելու դրսևորումները՝ հերոսների կերպարային բացահայտումները հարստացնելով վիպական օրինակներով:

Քանի որ Րաֆֆու գրողական նպատակը մելիքությունների երկու դար տեսած պատմության վերհանումն է, դրանց փաստացիությունը ապացուցելը, ուստի փորձում է այնպես շարադրել նյութը, որ այն ապացուցելի լինի, որպեսզի ընթերցողները, քննադատները (հայ եւ օտար) նյութը հնարովի, պատմականությունից զուրկ չհամարեն: Այս տեսանկյունից, կարծում ենք, որ «Ստամալի մելիքությունները» նյութը կապված է պատմության իրական դեպքերի ու անձնավորությունների հետ, բայց եւ որը անհրաժեշտաբար ենթարկվում է թե՛ վիպական, թե՛ բանասիրական չափազանցումների ու որոշակի ձեւափոխությունների օրենքին, ցույց տալիս հերոսների մասին հյուսված վիպապատումները եւ այլն:

Ղարաբաղում մելիքները մելիք Ավանի գլխավորությամբ օսմանացիներին ջարդեցին, իսկ Սյունյաց իշխան Դավիթ Բեկը հրաշքներ գործեց Ղափանի կողմերում՝ մեկը մյուսի հետևից մարքելով հայոց բերդ-ամրոցները թուրքերից: Նրա անվան շուրջ ժողովուրդը տարբեր երգեր էր հյուսել: «Ճահ Թահմազը,- գրում է Րաֆֆին,- վարձատրեց քաջի հաղթությունները՝ զանազան արտոնություններ շնորհելով Դավիթ Բեկին....»¹:

Մելիք Եսայուն հաջորդած եղբայրը՝ Ալլահ Ղուլին եւս քաջագործությունների հեղինակ է: Գնահատելով նրա քաջությունը՝ Նադիրը սուլթանության տիտղոս տվեց նրան եւ կոչեց Ալլահ Ղուլի սուլթան, որին հետագայում տմարդորեն սպանեց նրախտամոռ Փանահ խանը: Ալլահ Ղուլի սուլթանի անվան շուրջ ժողովուրդը տարբեր ավանդություններ է հորինել, որոնք պատմվում էին ամենուր:

Վիպական տարբեր իրադարձություններ են կապված նաեւ մելիք Ավան խանի անվան հետ: Նա ոչ միայն պարսից Նադիր շահի, այլեւ ռուսաց կառավարության ինքնակալների՝ Աննա Իվանովնա կայսրուհու եւ այլոց մոտ սիրված ու հարգված էր: Իր աստիճանավորներով 1734 թ. գնաց Ռուսաստան եւ փառավոր ընդունելության արժանանալով՝ առանձին ուշադրություն գտավ թագուհու կողմից: Օժտված լինելով ռազմական տաղանդով՝ մելիք Ավան խանը մասնակցեց Պետրոս Մեծի արշավանքներին, զինվորական շքանշաններ ստացավ, ապա գեներալ մայրոքի աստիճան:

Շուշիի Փանահ խանը կերպավորված է որպես պարսկական արքունիքի խորամանկությունները ընդօրինակած մեկը, ով միամիտ ջուանշիրցիներին խաբելով, կարողացավ նրանց տանուտնրին հրաժարեցնել իր պաշտոնից ու ինքը գրավել նրա տեղը:

Նադիրի մահից հետո, արքունիքում եւ երկրում տիրող ընդհանուր շփոթից օգտվելով, ջառչի Փանահը, Ադիլ շահից խանության տիտղոս ստանալով, ընդլայնեց իր գործունեության շրջանակները:

Րաֆֆին նրան խելացի է համարում, իր նպատակների իրագործման համար ոչնչի առջեւ կանգ չառնող, ով, օգտվելով մելիքների միջեւ ծագած անհամաձայնություններից, մանր-մուրր կռիվներից, փորձեց բերդ կառուցել՝ հանդիպելով մելիքների դիմադիր ուժերին եւ այլն:

Րաֆֆուն մտահոգել է ոչ միայն իր ստեղծած վիպապատմական կերպարների հոգեբանական զարգացումը կամ ներքին մարդու գեղարվեստապատմական ոճի խնդիրը, այլեւ վիպական կերպարների բազմապլան մեկնումը:

Նրա մոտ գեղարվեստական ձեւերը, մտածողության համակարգը պարզ չեն, միակերպ, այլ՝ հակառակը: Այս տեսանկյունից, «Ստամալի մելիքություններում» այդ ամենը պայմանավորված է հատկապես նյութի կենսական բովանդակությամբ:

«Ստամալի մելիքությունները», որը Րաֆֆին գրական երկ է համարում, ունենա լով պատմական փաստերի ընթացք, միաժամանակ գրող Րաֆֆու գրչի արգասիք է, պատմահոր նման նա էլ հետամուտ է, որ օտարի աչքին իր պատմությունը հավաստի, փաստացի երևա, բայց չի բացառում վիպասանության տարրերը, «...բացատրելու գայթակղությունը,- նշում է Ալբեր Զավյուն,- չափազանց մեծ է, պատրանքայնությունն ինքնին հասկանալի..., եզրահանգումները գրեթե անխուսափելի... », վիպասանություն, «որը արվեստի ինտելեկտուալացման ամենաբարձր աստիճանն է »²,

¹ Նոյն տեղում, էջ 193 :
² Քանյու Ա., Փոխտվայությունը եւ վեպը, տե՛ս Գրական թերթ, Երևան, 1992, հ.1 :

վիպասանություն, որն ունի իր տրամաբանությունը, դատողության, սիլլոգիզմի ձևերը, հոգեբանական ներըմբռնումն ու կանխադրյալներն ու դրույթները, ապա նաև պարզության միտումը, սյուժեի զարգացումները: Գրքի շարադրանքում առկա է փիլիսոփայական աշխարհընկալումը՝ աշխարհագրագման և գեղարվեստի պատկերման իր փիլիսոփայական մոդելը:

«Գրողի համար նյութի գեղարվեստական յուրացումը պետք է դառնա ժամանակի ու ժամանակակից մարդու ներքին բարդությունն արտահայտելու առաջին պայմանը»¹, - գրական արտադրանքի գեղարվեստականության հատկանիշի մասին այսպես է մեկնում Ս. Արզումանյանը: Անշուշտ, նման դիտանցքում է իր հերոսներին կերպավորում Րաֆֆին: Շարադրելով Դիզակի Մելիք Ավան խանի՝ Պետրոս Մեծի ու Նադիր շահի սիրելիի, Արցախի մելիքների գահերեցի կրտսեր եղբայր մելիք Եսայու վիպական տարրերով լի վարքապատումի էջերը (ծնվել էր աջ ձեռքի մատները խփված, որը լի էր արյունով, ըստ մանկաբարձ պառավների նախագուշակության՝ մեծանալով՝ մեծ արյունահեղությունների պատճառ պիտի հանդիսանար, առաջինն էր Սամսայի մելիքների մեջ, որ հասկացավ կանոնավոր գորքի և ընդհանուր զինվորականության անհրաժեշտությունը երկրի ապահովության համար, և դրանց հետ կապված այլևայլ կարևոր հարցադրումներ՝ Րաֆֆին, իր հավաքած գրույցներից քաղվածք անելով, նշում է. ««Նրա ժամանակում....., մեր երկրում այնպիսի ապահովություն էր տիրում, որ դեռահաս աղջիկները այգիների ծառերի տակ նստած, կար էին կարում, մնում էին այնտեղ, մինչև մույժը պատում էր. հարսները զուգված, զարդարված դուրս էին գալիս տներից և աներկյուղ զբոսնում էին լեռների վրա, բոլորովին չմտածելով, թե թուրքը կամ պարսիկը կգա, կհափշտակե և կտանն նրանց: Երբ թշնամին հայտնվում էր, երկրի երիտասարդները զենքը ձեռքում միշտ պատրաստ էին նրան հանդիպելու համար»»²:

Վիպական շնչով շարադրելով մելիք Եսայու բնավորության գծերը, հոգեկան ներքին անցումները, հայրենի օջախի, հայրենիքի ազատության համար գործադրած նրա ձեռնարկումների ողիսականը՝ վիպասանը ընդգծում է մելիքի ինքնիշխան մնալու բացահայտ վարվելակարգը: Այսպիսով, ազատության հանդեպ նրա անբեկանելի ուխտը գերադրական որակ ներկայացնելով՝ նրան բնութագրում է իբրև անվեհեր ու հայրենասեր մարտիկ, հայրենիքի երդվյալ պահապան, ինչը բարոյական մեծ տրվածք է հայ միաբան մելիքներից շատերի նկարագրերում:

Րաֆֆին թվարկում է այն բոլոր քաջագործությունները, որոնց միջոցով մելիքը համառորեն պատերազմել է Փանահ խանի մատնությամբ և օժադակությամբ իրեն մարտահրավեր նետած, Ղարադաղի կառավարիչ Քազըմ խանի անհամար գորքի դեմ և հաղթել, նույն կարգով երկրորդ հարձակման ժամանակ՝ Թավրիզում նստած և Դիզակի (Տողի) վրա հարձակված Ադիլ շահի մեծաքանակ գորքի դեմ:

Րաֆֆու կերտած պատմական և վիպական կերպավորումներում, միաբան մելիքների խառնվածքային գծերում, որոշակի տարբերություններով հանդերձ, հայրենիքի, ազատության, հայրենի ավանդների, հավատի պահպանման դրսևորումները հարաբերության եզրերում են ներկայացված, սյուժետային զուգահեռ հանգույցներում:

Լեռյի «Մելիքի աղջիկը» վեպում եւս անվտանգության կոնցեպտի քննությամբ, Վարանդայի իշխան Մելիք Շահնազարյան մելիք Հուսեինի իշխանության օրոք, հայրենիքի լիակատար ապահովության փաստ է արձանագրվում: Վարանդան հզոր էր հատկապես այս տիրապետողի՝ մելիք Հուսեինի օրոք (գլխատվել է 1736 թ.):

Նրա իշխանության տարիներին, թշնամիները չէին փորձում մոտենալ երկրի սահմաններին: Վարանդան ապահով էր ամեն հարցում: Ծինականները ազատ զբաղվում էին իրենց գործերով, կանայք առանց վախի հայտնվում էին այգիներում, վայելում բնության թովչանքները:

Մելիք Հուսեինի նման մելիք Եսային եւս որոշեց հարկ չտալ պարսից շահերին: Եվ նրա մղած կռիվներն ու հաղթությունները թշնամիների դեմ դրա պատճառով էին: Ինչպես հետագա դեպքերն են փաստում, Փանահ խանը յոթ տարի պատերազմեց մելիք Եսայու դեմ, ոչնչի չհասավ և որոշեց նրան խաբուրությամբ հաղթել, ինչը նրան հաջողվեց:

Թե՛ Վարանդայի Մելիք Շահնազարյան մելիք Հուսեինը, թե՛ Դիզակի մելիք Ավանյան մելիք Եսային իրենց հանդգնության, ինքնիշխանության համար (հարկ չվճարել պարսից շահերին) պատժվեցին, մատնությունների զոհ դառնալով՝ գլխատվեցին:

Երբեմնի «ազատության հանդիսարան» (Լեռ) հանդիսացող Վարանդայի մելիքանիստ Ավետարանոցը տարբեր առաքինություններով է հայտնի պատմությանը՝ եկեղեցի-գրչագրատնով, գրչագիր գանձարանով, բերդապարսպով, գետնուղիներով, իշխանական գերեզմանոցով, որտեղ

¹ Արզումանյան Ս., Արդի հայ վեպը, 5-րդ հատոր, Երևան, ՀԳՄ հրատարակչություն, 2004 էջ 15:
² Րաֆֆի, Սամսայի մելիքությունները, էջ 201-202:

թաղված են Վաչե և Տամար թագավորները, ևս մի թագուհի, մի սպարապետ, մելիքական տան ժառանգները:

Բնության և ազատության, ազատ ոգու պարզ և Ավետարանոցն ունի իր վիպական պատումներով հարուստ հուշարձանները. ահա դրանցից մեկը ևս. «Ավետարանոց (Չանախչի) բերդը շատ անգամ եղել է հանդիսարան արյունոտ գործերի: Մենք նկարագրեցինք,- գրում է Ռաֆֆին,- Մելիք Հուսեին մեծի ժամանակ տեղի ունեցած օսմանցիների կոտորածը այդ բերդում: 1723 թ. օգոստոսին դափանցի Ղանլու-Շաբան անունով հայ իշխանը 300 զինվորներով հյուր է գալիս Ավետարանոց բերդի Մելիք-Միրզա-բեկի մոտ (Մելիք-Բաղիի որդին): Չնայելով, որ Մելիք-Միրզա-բեկը հին ռյա ունեիր Ղանլու-Շաբանի հետ, այսուամենայնիվ, սիրով ընդունում է նրան իր տանը և նրա սվիտային որպես հյուրեր բաժանում է իր գյուղացիների տներում: Գյուղացիները պատվեր են ստանում, հենց որ գիշերը Մելիքի տնից լսելի կլինի հրագանի ձայն, ամեն մարդ պատրաստ լինի իր հյուրին սպանելու: Այսպիսով մի գիշերվա մեջ կոտորում են բոլոր 300 զինվորներին՝ իրենց իշխանի հետ: Դա միևնույն Մելիք-Միրզա-բեկն էր, որին Նադիր-շահը գլխատել տվեց»¹:

Ռաֆֆին, քաջությամբ պսակյալ, նահատակված մելիք Հուսեինի փոխարեն Վարանդան կառավարող մելիք Միրզա բեկ II-ին անվանում է «հանդուգն», ով իր անհնազանդությամբ գրգռեց շահի բարկությունը և վերջինիս հրամանով գլխատվեց:

Ռաֆֆին, բնութագրելով պարսից շահերին, ընդգծում է հայերի, Արցախի մելիքների նկատմամբ նրանց ունեցած վերաբերմունքը, որը գալիս էր տարածաշրջանում իրենց տիրապետությունը հաստատուն տեսնելու ընդգծված քաղաքականությունից:

Թե՛ Շահ Աբասը, թե՛ Նադիր Շահը հրովարտակներով Արցախի մելիքներին հաստատեցին իրենց մելիքական իրավունքներում՝ հորոց որդի:

Շահերը նաև պատժում էին մելիքներից նրանց, ովքեր փորձում էին հավատարիմ չլինել, կամ «թշնամական» քայլ կատարել: Այս քաղաքականությունը վարել են նաև մնացած շահերը (Աղա Մուհամմեդ, Աբաս Միրզա և ուրիշներ):

Գրականության ցանկ

1. Արզումանյան Ս., Արդի հայ վեպը, 5-րդ հ., Երևան, ՀԳՄ հրատարակչություն, 2004:
2. Սարինյան Ս., Հայոց ազգային գաղափարաբանություն, Երևան, «Զանգակ-97» հրատարակչություն, 2005:
3. Ռաֆֆի, Խամսայի մելիքությունները, Եժ, տասը հատորով, տասներորդ հատոր, Երևան, Հայպետհրատ, 1959 :
4. Զամյու Ա., Փիլիսոփայությունը և վեպը, տե՛ս Գրական թերթ, Երևան, 1992, հ.1 :

Տեղեկություններ հեղինակների մասին.

Զինաիդա Վանիի Բալայան, դոցենտ, բ. գ. թ., ԱրՊՀ, գրականության և լրագրության ամբիոն

Սիլվա Եղիշեի Խաչատրյան, դոցենտ, բ. գ. թ., ԱրՊՀ, գրականության և լրագրության ամբիոն

E-mail: zinaida_araqelyan@mail.ru

Հոդվածը տպագրության է նրաշխարհում լսմազրական կոլեգիայի անդամ, բ.գ.դ., պրոֆեսոր Ս.Խանյանը:

¹Նույն տեղում, էջ 204: